

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

**вибіркових компонент освітньої програми
третього рівня вищої освіти**

за темою «Історико-правові доктрини у Європі XIX ст.»

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Концепція природного права у Німеччині.**
- 2. Правова доктрина І. Канта.**
- 3. Вчення про право, державу і громадянське суспільство Г.-В.-Ф. Гегеля.**
- 5. Політико-правові доктрини в Англії і Франції**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції

1. Концепція природного права у Німеччині.

Ідеологія Просвітництва, а потім Велика французька революція 1789—1794 рр. значно вплинули на процеси політичного, економічного й соціального життя багатьох країн, викликали суттєві зміни в суспільній свідомості, сприяли подальшому розвитку поглядів на державу і право.

Система ідеологічних поглядів Просвітництва та гасла Великої французької революції знайшли численних прихильників у тогочасній феодальній Німеччині.

У Німеччині з'явилися праці К. Фреліха "Про людину та її відносини" і Ф. Цигенгагена "Вчення про правильне ставлення до творіння Божого і загального людського щастя, що", в яких розглядалися проблеми природного права, було піддано критиці наявні державно-правові інститути, пропонувалися устрій суспільства на засадах спільності майна, колективістських принципів праці, організація людей в сільськогосподарські комуні, участь громадян в управлінні державою через виборність посадових осіб.

Усе це сприяло розвитку в Німеччині капіталістичного способу виробництва та буржуазної свідомості.

Основоположником світської юридичної науки, яка опиралась на природне право, в Німеччині був Самуїл Пуфендорф (1632—1694) — автор більш як 20 праць із правознавства та історії, серед яких — "Вступ до загальної юриспруденції", "Про право природи і народів", "Про обов'язки людини і громадянина відповідно до природного права". Природне право на думку Пуфендорфа виступає як універсальна соціальна етика, норми якої регулюють поведінку всіх людей, незалежно від їхніх титулів, майнового стану, державної належності та внутрішніх переконань. Ці норми мають універсальний характер, усім без винятку індивідам властиві однакові потреби: насамперед, жити разом із ближніми, з подібними до себе, оскільки поза суспільством, наодинці, самотійно людина

існувати не може ні фізично, ні духовно. "Людина, — підкреслював мислитель, — з'являється тільки там, де люди взаємно допомагають один одному". Для людини є вигідним спільне життя. З цього випливає зміст основного закону природного права, сутність якого полягає в тому, що кожен повинен намагатися, наскільки це можливо, піклуватися про спільноту та оберігати її. Розглядаючи державу та її роль у суспільстві, вчений зазначав, що держава — це єдина надійна установа, здатна гарантувати безпеку людей. Призначення держави полягає в тому, щоб бути надійним гарантом порядку в людському суспільстві, гарантом спокою серед людей; вона повинна також захищати зовнішню безпеку країни. Крім того, держава не дозволяє церкві втручатись у практичне світське життя, оскільки сферою діяльності духовенства є виключно внутрішні переконання та совість людини.

Свої завдання держава вирішує з допомогою законів, що їх вона видає. Закон - наказ законодавця, волі якого належить підпорядковуватися, незалежно від згоди чи незгоди з цією волею. Закон установлює межі природної свободи людини.

Представником нового, радикальнішого напрямку в німецькій правовій думці того періоду був Вільгельм фон Гумбольдт (1767—1835). Найважливіша його правова праця — "Спроба встановлення меж діяльності держави".

Загальна позиція, з якої Гумбольдт розглядав державу, — позиція гуманістичного індивідуалізму. Основна проблема його праці — людина, індивід, його відносини з державою. Головне завдання, що мислитель поставив у названій праці, — знайти оптимальне місце людини в державі.

Вчений дотримувався чіткої диференціації громадянського суспільства і держави. Критеріями цієї диференціації виступали відмінності: між системою громадських інституцій та установ, які формуються знизу самими індивідами, та державними інститутами; між природним і загальним правом та правом позитивним, установленим державою; між людиною і громадянином. Проводячи межу між суспільством і державою, Гумбольдт

не вважав їх рівноцінними величинами. На його погляд, суспільство є принципово вагомішим від держави, а людина — чимось набагато більшим, ніж громадянин, тобто член державного союзу. З цієї ж причини природне та загальне право має бути єдиною основою для позитивного права, керівною засадою під час розроблення і прийняття державних законів. Мета існування держави як такої полягає у служінні суспільству. "Істинним обсягом діяльності держави буде все те, що вона у змозі зробити для блага суспільства", — підкреслював мислитель; звідси переконання, що "...державний устрій не є самоціллю, він — лише засіб для розвитку людини".

Держава, реалізуючи відведену їй роль, у своїй діяльності не повинна переслідувати іншої цілі, крім гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки громадян. Він рішуче не сприймав ідеї та факту піклування держави про позитивне благо громадян, тобто про їхнє матеріальне процвітання і суспільну кар'єру, їхню моральність, фізичне здоров'я, спосіб життя тощо. Діапазон активності держави слід різко звужити. Це обумовлене тим, що об'єднання людей у єдиному соціальному союзі породжує нескінченну різноманітність прояву людських сил і діяльності. За таких умов розвиваються багатства природи і характер людини; формується людина, наділена внутрішніми гідністю і свободою. Держава ж, утілюючи в собі верховну владу, не сприймає цієї поліфонії, багатоманітності, а тому прагне уніфікувати свідомість і поведінку людей, можливе різноманіття проявів життя людини, нації, суспільства.

Особливо значну небезпеку для індивіда і нації держава становить тоді, коли починає надмірно опікувати людей, брати на себе місію патерналізму, розрахунок громадян на піклування про них правителя, уряду або чиновника розслаблює їхню волю та енергію, відлучує самотійно вирішувати проблеми, що виникають у житті, долати труднощі. Постійне очікування на допомогу з боку держави призводить, зрештою, до бездіяльності людини. Потерпає від цього і моральність — адже той, ким часто та інтенсивно керують, легко жертвує залишками своєї самотійності, впадаючи в апатію. Якщо кожен сподівається на турботливу допомогу держави щодо самого себе, то він, звісна річ, беззаперечно

передасть їй турботу про долю своїх співгромадян. Ця обставина підриває співчуття до ближнього і зменшує налаштованість людей до надання взаємної допомоги. Суспільна ж допомога найефективнішою буде там, де у людини сильна свідомість, що все залежить від неї. Згідно з Гумбольдтом, що значніший обсяг і ширший діапазон дій державної влади, то меншу свободу мають індивіди, їхні об'єднання. Владолюбні слуги держави, підкреслював він, і в теорії, і на практиці ігнорують принцип: "Ніщо так не сприяє досягненню зрілості для свободи, як сама свобода". Гумбольдт не заперечував цінності, важливості й необхідності держави, але він прагнув визначити ті межі, в яких держава сприяє розвитку суспільства, кожного індивіда зокрема. У цьому — безперечна цінність і заслуга наукової спадщини мислителя.

2. Правове вчення І. Канта.

Ідеологію буржуазного прошарку суспільства було систематизовано в політико-правовому вченні німецького філософа Іммануїла Канта (1724—1804). Свою державно-правову концепцію він виклав у багатьох працях: "Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору", "До вічного миру", "Метафізичні засади вчення про право" та ін.

В основу державно-правової концепції Канта покладено етику. Кожна особа, вважав філософ, є абсолютною цінністю, володіє гідністю і не може бути засобом здійснення ніяких планів. Людина — суб'єкт моральної свідомості, у своєму житті вона має керуватися моральними законами. Моральний закон є обов'язковим для виконання, це — "категоричний імператив". Принципи і правила поведінки, на думку мислителя, встановлюються розумом, вони є світом ідей, до якого розум прагне наблизити реальні умови існування і діяти відповідно до цих ідей. Дії людини — «прояв незалежної волі, яка є автономним утворенням і забезпечує здійснення свободи для особистості, захищаючи її, з одного боку, від суспільного свавілля, а з іншого — від власного. Свобода, в розумінні Канта, — це якість волі всіх розумних істот, вона притаманна внутрішній природі людини. Людина сама собі господар, вона визначає собі мету і відповідно до неї — свою поведінку. Але, як зазначав філософ, багато людей використовують свободу й поза

межами "категоричного імперативу", що призводить до свавілля.

Для обмеження свавілля існує право. Кант дав визначення права: сукупність умов, за допомогою яких свавілля однієї особи збігається зі свавіллям іншої з позицій загального закону свободи.

Сферою права, за вченням Канта, є діяльність і вчинки людини, а сферою моралі — внутрішній світ людини. Право мусить забезпечувати соціальний простір для моральності, в якому змогла б вільно реалізовуватися свобода індивіда. Право має загальнообов'язковий характер, що забезпечується примусом. Носієм цього примусу є держава. Держава, писав Кант, це об'єднання людей, що підкоряється правовим законам. Функціонування держави та її інститутів має відбуватися в межах прав. Походження держави Кант розглядав як акт договору між людьми, що укладається з метою взаємної вигоди і згідно з "категоричним імперативом". Укладаючи таку угоду, люди відмовляються від частини своєї зовнішньої свободи, щоб надійніше використати іншу її частину, яка буде забезпечена правовою гарантією.

Кант писав про природне і позитивне право. Останнє мусить відповідати загальним вимогам природного права. Право, що встановлене в державі, може бути приватним або публічним. Приватне право повинне регулювати відносини людей стосовно власності, а публічне — відносини між членами держави — громадянами. Тут Кант згадав народний суверенітет. Народ може брати участь у встановленні порядку завдяки прийняттю конституції. Але виборчим правом у своїй концепції Кант наділив тільки людей "вищої" категорії; представники іншої — ті, що пропонують на ринку свою здатність до праці, участі в цьому процесі брати не можуть.

Своєрідним у Канта був підхід до форм правління. Він піддавав аналізу абсолютизм, аристократію і демократію. Демократичною, на його думку, є та форма, де влада побудована за принципом поділу її на законодавчу й виконавчу. Якщо цього принципу не дотримано, форма правління є деспотичною. Всякій державі, за вченням Канта, слід мати три влади: законодавчу, що належить народові; виконавчу, яка на підставі закону надана правителю та є підзвітною

законодавчій гілці влади; судову, що призначається виконавчою владою.

У суспільстві має панувати закон, усілякі міркування з приводу справедливості тієї чи іншої норми неприпустимі. Що ж до влади, то Кант також настійливо рекомендував коритися їй, не звертаючи ніякої уваги на її походження.

Державно-правове вчення Канта було пронизане миротворчими ідеями. Він категорично висловлювався проти застосування сили у вирішенні міждержавних відносин, пропонував керуватися нормами права і здорового глузду.

2. Вчення про право, державу і громадянське суспільство Г.-В.-Ф. Гегеля.

Найбільш ґрунтовну спробу наукового аналізу й пізнання сутності права й держави було зроблено німецьким філософом Георгом-Вільгельмом-Фрідріхом Гегелем (1770—1831) у "Філософії права" та інших працях. Проблема права, свободи, моралі й моральності знаходилася в центрі творчих інтересів Гегеля впродовж усього його життя. Ще в праці "Народна релігія і християнство" він критично розглядав християнську релігію, що виражає мораль лише однієї, окремо взятої, людини. Тут Гегель зазначав, що народові потрібна моральна "народна релігія", яка розвивалася б разом із державою та була б здатна зберегти загальність і цілісність свободи та морального життя.

У праці "Позитивність християнської релігії" Гегель висловив думку, що заміна язичницької релігії християнством привела до втрати народом своєї свободи. Цілісність морального життя народу розпалася, в людей закріпилася звичка коритися чужій волі, індивіди заглибились в особисте життя, значною мірою відчужене від держави. Філософ уважав, що абсолютна, моральна цілісність є не що інше, як народ. На думку вченого, істинна моральність репрезентована загальним, органічно цілим, а окремий індивід, його мораль, право отримують свій реальний сенс лише як моменти тотальності.

У працях Гегеля "Феноменологія духу", "Філософія духу" і "Філософія права" подано єдину концепцію співвідношення права, моралі та моральності. Проблеми права у "Феноменології духу" розкриваються на рівні "об'єктивного духу", коли дух переборює "індивідуальну свідомість" (суб'єктивний дух), досягає ступеня

"суспільної свідомості" (об'єктивний дух) і відтак існує вже у формі колективного духу, в межах якого суспільство тісно підходить до усвідомлення законів свого розвитку. Категоріальна структура, в якій викладено "Феноменологію духу", це концепція права: "мораль — правовий стан — моральність". За вченням Гегеля, категорія "мораль" тотожна категорії "духу", який є таким рівнем розвитку розуму, де достовірність того, що він — уся реальність, зведено в істину; і розум усвідомлює себе самого як свій світ, а світ — як самого себе.

Еквівалентом моральної свідомості є "моральне суспільство". Царство моралі складається й розпадається на безліч індивідів, які рівні між собою. "Правовий стан" передбачає визнання права та обов'язку всіх бути особистістю. Правове суспільство породжує стихію дійсних сил особистостей. Приборкання стихійних сил пов'язане з моральністю, яка ґрунтується на свободі волі та усвідомленні суб'єктом усього комплексу моральних відносин. Моральність вимагає гармонії між мораллю і природою, мораллю й чуттєвою схильністю і, нарешті, примирення всіх моральних протиріч у суб'єкті, що усвідомив свою обмеженість, оцінив моральні бажання інших суб'єктів і тим досяг чистоти своєї самосвідомості. Концепція й категоріальні структури у "Філософії духу" і "Філософії права" за сутністю тотожні. "Філософія права" є ширшим та більш системним викладенням тих самих понять та ідей. Вона змальовує терен діяльності "об'єктивного духу", основною метою якого є реалізація свободи в зовнішньому світі для того, щоби дійсність стала світом вільних відносин.

Право, в розумінні Гегеля, є наявним буттям свободи. Відповідно до трьох основних ступенів і форм категоризації понять "свобода" і "право" "Філософія права" поділяється на три частини: "абстрактне право", "мораль", "моральність". У сфері абстрактного права воля — безпосередня та абстрактна. Людина виступає тут як абстрактне і «вільне "я"». Така одинична воля є особистістю. Абстрактне право — це усвідомлення правоздатності, чиста можливість усіх наступних, конкретніших визначень права і свободи.

Проминаючи три ступені — "власність", "договір", "неправду", свобода і право

конкретизуються, об'єктивний дух вступає у сферу моралі. Якщо в абстрактному праві незалежна воля мала наявне буття в зовнішності, то в моралі воля володіє наявним буттям у самій собі; тільки на ступені моралі набувають значення самовизначення волі, мотиви, умисел і мета суб'єктів.

У моральності цінність людини визначається її внутрішньою поведінкою. Розвиток моральності через ступені "умисел і вина", "наміри та благо", "добро і совість" дозволяє їй володіти абсолютним правом визначати, що є право, обов'язок та інші цінності.

Ідея моральної цілісності держави, перейнята німецьким філософом від античних мислителів, у подальшому була розвинена ним відповідно до: поглядів Т. Гоббса про політичну централізацію, розумність життя в державі; до поняття "загальної волі" Ж.-Ж. Руссо; до ідей історизму, народного духу і єдності волі Ш.-Л. Монтеск'є. А втім, державно-правові погляди Гегеля набагато глибші та ґрунтовніші, ніж у його попередників.

Він відкинув ідею природного стану і договірного походження держави, вважаючи, що договір має місце тільки у відносинах, що регулюються приватним правом, і не може бути джерелом державності.

Гегель піддав критиці індивідуалізм природно-правових поглядів Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, які виходили з первинності не цілого — держави, народного духу, а окремої особи.

У своїх філософсько-правових працях Гегель піддав критиці як емпіричний спосіб тлумачення права, притаманний, на його думку, Т. Гоббсові, Дж. Локкові та Ж.-Ж. Руссо, так і формальний спосіб, властивий І. Кантові. Гегель переконливо довів, що справедливою може бути і протилежна концепція: людина, особистість є продуктом розвитку суспільства — сім'ї, громадянського суспільства, держави, — обумовлена ним, зобов'язана йому всім своїм існуванням і розвитком. Прийнявши вихідним пунктом своїх міркувань про право кантівську ідею про моральну автономію особистості, Гегель через свої логічні судження дійшов висновку про зверхність держави над особистістю, як загального і цілого над окремим і одиничним.

Але розвиток історії та відносин між людьми в суспільстві уможливили висновок, що значення індивідуального життя особи та її свободи не такі вже й малі, як доводив Гегель, а елемент випадковості відіграє більш суттєву роль, ніж уважалося раніше. Поява тієї чи іншої особистості, наділеної незалежною волею, може відчутно впливати на перебіг подій. Це може мати місце не лише тоді, коли особистість надзвичайно видатна, а й тоді, коли особистість пересічна.

Післягегелівський період політико-правових досліджень упродовж значного часу характеризувався двома напрямками. Перший з них об'єднував в одному контексті право і свободу, розвивав певні аспекти вчення Гегеля з перевагою загального; другий напрямок вбирав у себе правові погляди Канта, де пріоритет надавався індивідуальному, конкретній особистості.

4. Історична школа права.

Історична школа права як особливий напрям у правовій думці виникла наприкінці XVIII ст. в Німеччині. У першій половині XIX ст. цей напрям набув широкої популярності та впливу. У центрі уваги його представників знаходилося питання про виникнення та історичний розвиток права. Засновником історичної школи права був Густав Гуго (1764—1844) — професор Геттінгенського університету. Основна його праця — "Підручник природного права як філософії позитивного права, а надто — приватного права". Послідовником і продовжувачем його був Фрідріх-Карл фон Савіньї (1779— 1861), головні праці якого — "Право володіння" та "Система сучасного римського права". Останнім, найбільш яскравим представником цього напрямку був Георг-Фрідріх Пухта (1798—1846). Основні його праці — "Звичаєве право" та "Курс інституцій".

Представники цього напрямку вважали, що для правильного розуміння і розвитку державно-правових явищ визначальне значення має вивчення та осмислення їхнього історичного розвитку. У центрі уваги історичної школи права, що виникла і розвивалась як своєрідна реакція на Велику французьку революцію, знаходилися проблеми історії, традицій і, головне, само поняття народу. Базовим було поняття народу та народного духу, або духу історії. У розумінні

представників історичної школи права народ — це єдність окремих осіб, що базується на органічних зв'язках між станами і групами суспільства. Дух народу виростає з традиції та формується упродовж віків. Саме тому він є визначальним у правотворчих процесах. З поняттям народу тісно пов'язаний антиіндивідуалізм, характерний для представників цього напрямку правової думки. Спершу в історії формувався народ, і тільки згодом на його основі витворювалися стани та права особи. Людина є продуктом середовища, тієї цілості, яка витворила та охоплює її, тобто народу.

Основою концепції представників історичної школи права було твердження про зумовленість позитивного права низкою об'єктивних чинників. Позитивне право не є якоюсь виключно теоретичною конструкцією, що твориться у процесі правотворчої діяльності законодавчих органів. Право, яке діє в суспільстві, — це не тільки сукупність приписів уповноважених на те органів держави. Право, як публічне, так і приватне, складається само по собі, воно витворюється суспільним розвитком, як мова та звичаї. Гуго, порівнюючи право з мовою, підкреслював, що воно, так само як і мова, не встановлюється договором, не запроваджується за чієюсь вольовою вказівкою і не дане Богом. Учений також порівнював утворення права з утворенням правил гри. Він зазначав, що здебільшого в іграх правила складаються незалежно від згоди гравців. Вони утворюються з часом внаслідок однакового вирішення спірних питань, що виникають. І лише поступово, завдяки практиці, що склалася, встановлюються тверді правила. Право твориться не тільки або навіть не стільки завдяки законодавству, скільки через самостійний розвиток, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, що їх добровільно приймає народ. Народний дух, свідомість народу є тими чинниками, які визначають розвиток права. Ці форми адекватні обставинам життя народу. Ось чому закони тільки доповнюють, конкретизують позитивне право, а не творять його. Позитивне право є похідним від звичаєвого права, яке зумовлюється, витворюється національним духом, народною свідомістю. Гуго зазначав, що юридичні норми та інститути витворюються і розвиваються у процесі розвитку суспільства в цілому. Цей

розвиток сам по собі приводить до змін, що відповідають потребам часу, зміні суспільно-політичної ситуації. Вчений підкреслював: те, що приписує закон, не завжди збігається з тим, що відбувається на практиці, і такий стан він уважав нормальним, оскільки багато хто не читав і не знає змісту закону, проте фактичний стан речей добре знайомий кожному. З огляду на це Гуго схвалював будь-який стан речей, що фактично існує. Власне, його позицію можна охарактеризувати, перефразовуючи слова Гегеля, так: "Усе, що існує, законне, оскільки воно існує".

Інший представник історичної школи права — Ф.-К. фон Савіньї підкреслював, що право — це витвір народного духу, невід'ємний елемент цілісної культури народу; як і культуру, його не можна встановлювати свавільними бажаннями окремих індивідів або груп осіб. Право формується у процесі спільного життя всіх людей, які становлять народ. Єднальним чинником, що творить із певної кількості індивідів народ, є спільна правосвідомість і громадська за сутністю діяльність. Як невід'ємна частина народної культури право перебуває в такому ж стані, як і вона, на одному рівні з нею та може бути осмислене тільки в її межах. Право розвивається і змінюється разом із рухом, розвитком національного духу. Еволюція права — це завжди органічний процес у тому розумінні, що вона подібна до розвитку організму із зародку. Уся історія права — це повільне, плавне розкриття тієї субстанції, носієм якої споконвіку є народний дух, або дух народу. Стверджуючи це, Савіньї водночас не заперечував ролі та значення юристів у розробленні права. Він поділяв історичний розвиток права на два етапи, або на дві головні стадії: стадію природного права та стадію вченого права. На першій стадії право витворюється безпосередньо у свідомості народу і виявляється як звичаєве право. На другій стадії воно витворюється вченими-юристами, які виступають як представники народу, виразники народної правосвідомості. На цій стадії право існує у двох аспектах: з одного боку, як частина життя народу, з іншого — як особлива наука, яку витворюють юристи, тобто у праві виявляється юридично-технічний елемент. Наступним етапом у розвитку права Савіньї вважав кодифіка-

цію. Але на всіх етапах розвитку право не втрачає зв'язку зі своєю основою — загальним духом народу.

Г. Пухта підкреслював необґрунтованість спроб нав'язати суспільству не пов'язані з життям народу, з його історією правові моделі, які тому й не мають шансів бути сприйнятими суспільством. Як елемент цілісної культури народу право наділене органічністю, що виявляється, окрім іншого, у збігу стадій і ритмів розвитку права з розвитком еволюції народного життя. Пухта писав: "Цією органічною властивістю право наділене також і у своєму поступальному розвитку; органічною є і спадковість правових інститутів. Виразити це можна однією фразою: право має історію".

Представники історичної школи права вважали, що призначенням діючих у суспільстві юридичних інститутів є закріплення без змін реально існуючого порядку. Пухта підкреслював, що право — це продукт народного духу і своєрідність, специфічні особливості того чи того права, зумовлені особливостями народу. Більше того, він уважав, що воля окремої людини не відіграє у праві жодної ролі. Право складається за волею історичної необхідності, або, іншими словами, волею історії. Право — це результат тих обставин, які історично склались у суспільстві. "Право, — писав учений, — це вираз загальної волі всіх учасників правового спілкування". Водночас він зазначав, що свобода є основним поняттям права. Хоча ще раз слід підкреслити, що для історичної школи в цілому характерний антиіндивідуалізм. Оголошуючи право продуктом національного духу певного народу, представники історичної школи права не заперечували існування загальних засад і принципів права, які мають наднаціональний характер. Зокрема, Пухта зазначав, що у праві, поряд із національними, існують певні "загальні" засади, які дають змогу одному народові впливати на інший і запозичувати чуже право як основу для розвитку власного. Цим пояснюється рецепція римського права у країнах Західної Європи.

6. Ліберальні правові вчення у Франції та Англії.

У першій чверті XIX ст. другий напрямок політико-правової ідеології, де домінували інтереси особистості, а потім держави, набув подальшого розвитку в

творчості представників французького та англійського буржуазного лібералізму Бенжамена Констана, Алексіса де Токвіля та Ієремії Бентама.

Ідеї особистої свободи, свобода приватної власності, обмеження впливу держави на економічне життя, обстоювання ідеї поділу влади, що пропагувалися цими мислителями, мали непересічне значення для формування теоретичних засад громадянського суспільства і правової держави.

У своїй державно-правовій концепції, викладеній у "Курсі конституційної політики", Б. Констан (1767—1830) пропагував означені ідеї, а головним аспектом його вчення було співвідношення особи й держави.

Мислитель був переконаний, що свобода особи може бути реалізованою тільки завдяки праву. Права громадянина, на його думку, випливають із свободи, вони непідвладні державі. З огляду на це Б. Констан розрізняв свободу громадянську (особисту) і політичну. Політична свобода була притаманна тільки народам Стародавніх Греції та Риму, проявляючись у праві участі в колективному здійсненні політичної влади. Але в такому стані людина не знала громадянської свободи, вона була повністю підкорена владі всього суспільства. Більшу цінність, на думку Б. Констана, мають громадянська свобода, що полягає в повній незалежності від політичної влади, та наявність таких прав, як свобода слова, совісті, зборів і друку, вибору місця проживання, свобода підприємництва та приватної власності.

Практично все своє вчення Б. Констан присвятив аналізу таких категорій, як особистість, держава і громадянське суспільство; він зазначав, що тільки особиста свобода може стати життєвою необхідністю, умовою формування основ правової держави та громадянського суспільства. Мислитель навів низку чинників, що сприяли зникненню політичної та появі особистої свободи. Це — утворення держав, які мають значну територію та обмежують можливість спілкування всього населення з тих чи інших проблем суспільного життя, що відбувалось у державах-полісах; зникнення рабства, підневільної праці, що сприяє появі особистої зацікавленості в якості й результатах праці, а відтак — розвиткові комерції та підприємництва; зацікавленість людей у мирі, створенні умов особистої та

майнової безпеки.

Підмурком свободи нових народів, на думку Б. Констана, є особисті права. З огляду на це соціальна роль держави полягає в забезпеченні особистої свободи людей, а політична влада, як уособлення політичної свободи, повинна бути обмеженою. Вона не поширюється на особисте життя людей, а держава має сприяти розвиткові свободи індивіда. Мислитель погоджувався з думкою Ш.-Л. Монтеск'є про те, що в державі має місце зловживання владою, і для викоренення його необхідна сильна громадська думка, сконцентрована в парламенті, а також утілення принципу поділу влади.

З цього приводу Б. Констан пропонував розмежувати функції: королівської влади; виконавчої влади; влади палати перів; влади, що репрезентує громадську думку, — виборної нижньої палати; судової влади; місцевої (муніципальної) влади.

Одним із перших представників французького лібералізму, який досягнув значення і важливості демократії, був Алексіє де Токвіль (1805—1859). Його Праця "Демократія в Америці" набула широкої популярності. Він брав активну участь у державному і політичному житті, був депутатом парламенту, міністром закордонних справ. У період правління Наполеона III змушений був емігрувати. Ще одна відома праця Токвіля — "Старий режим і революція".

"Демократія в Америці" — це водночас емпіричний опис функціонування американської демократії, збірка загальних думок про функціонування держав та осмислення державно-правового минулого європейських країн. У цій праці Токвіль сформулював теорію демократії, виклав погляди на такі проблеми, як співвідношення рівності й свободи та існування суперечності між ними. Головна ідея праці — визнання історичної неминучості занепаду аристократії та постійного і неухильного руху до свободи і демократії. Він уважав, що поступовий розвиток рівності — це факт провіденційний, potwierджений чіткими ознаками, а саме: він існує в усьому світі, поступово і з кожним днем дедалі більше виходить з-під влади людини, і всі події, як і всі люди, служать цій рівності. Розуміючи рівність як демократію, вчений зазначав: "Попри всі вади, правління демократії все ж

таки більше, ніж будь-яке інше, здатне сприяти процвітання... суспільства". Рівночасно Токвіль приділяв велику увагу організації державної влади, що за демократії набуває особливо великого значення. Зокрема, аналізуючи американську державно-правову систему, він підкреслював важливе значення "системи стримувань і противаг" і теорії поділу влади, які знайшли закріплення в американській конституції. Автори Конституції США, за словами Токвіля, чітко розуміли потребу в тому, щоби крім народу існувала певна кількість властей, які, не будучи абсолютно від нього незалежними, користувалися б, однак, у своїй сфері досить значним ступенем свободи — так, щоби, підпорядковуючись напрямові, що його вказує більшість, вони могли б боротися з його випадковими бажаннями і не приставати на його небезпечні вимоги. Під цим кутом зору вчений особливо підкреслював незалежність судової влади, яка, спираючись на принцип верховенства конституції перед звичайними законами, захищає основи громадянської та політичної свободи від посягань з боку законодавців. Утім, Токвіль застерігав, що недостатньо закріпити якісь положення в конституції, позаяк устрій держави залежить і від інших чинників. Він, зокрема, писав, що Конституція США подібна до тих прекрасних витворів людської мудрості, які дають славу та багатства своїм винахідникам, але залишаються непотрібними в інших руках, і зазначав, що Мексика, наприклад, скопіювала американську конституцію, але постійно переходила то від анархії до військової деспотії, то від військової деспотії до анархії. Про чинники, що зумовлювали успіх американської демократії, Токвіль писав: "Фізичні причини мають менший вплив, ніж закони, а закони — набагато менший, ніж звичаї (мораль)". Під останніми він розумів усю сукупність знань, уявлень, думок та ідей, з яких утворюється звичайний спосіб життя, традиційний та інтелектуальний устрій народу. Демократизм американського суспільного життя і стабільність політичного устрою пояснюються, згідно з Токвілем, демократизмом американських звичаїв (моралі). Коріння свободи і демократизму американських звичаїв Токвіль убачав насамперед у системі громадського самоврядування, що склалась історично в Новій Англії. Саме традиції громадського самоврядування започаткували народний

суверенітет і утвердження на практиці принципів свободи. Проте ні добрі закони, ні інші чинники не врятували Америку від стану, що його Токвіль, слідом за Дж. Адамсом та іншими, назвав "тиранією більшості". Він називав "нечестивим і мерзенним" таке правило, коли у справі управління більшість може чинити все, що їй заманеться. На його думку, існує вищий закон — "справедливість", яким встановлено "межі права кожного народу" і водночас право кожного індивіда апелювати "від верховної влади народу до верховної влади всього людства". Однак, на відміну від своїх попередників, які користувалися поняттям "тиранія більшості" для критики демократичних законів, Токвіль убачав "тиранічний" прояв американської демократії найперше у пануванні громадської думки. Ця думка, завдяки прагненню кожного здобути підтримку інших громадян в умовах демократії, неминуче стає думкою мас і тому володіє колосальною примусовою силою, яку неможливо порівняти ні з якими законами. Токвіль підкреслював: "Масі нема потреби вдаватися до законів, щоби покарати тих, хто думає інакше; їй достатньо висловити своє несхвалення, і почуття самотності та безсилля доведе їх до відчаю", далі: "Коли люди рівні за своїм становищем, то громадська думка величезною силою тисне розум кожного індивіда, вона керує ним, охоплює і пригнічує його; це залежить не стільки від Політичних законів, скільки від складу самого Суспільства". Тому, хоч як би було врівноважено й розподілено владу в демократичному суспільстві, хоч як би юридично гарантувалися основні громадянські права і свободи, висловлювати думки, що суперечать думці маси, стає надзвичайно важко. Отже, звільнившись від тиранії держави, американці створили в суспільстві власну тиранію — тиранію одноманітного мислення і поведінки людей, що відкидає інакодумство. Водночас Токвіль відзначив низку чинників, які пом'якшують "тиранію більшості" у Сполучених Штатах Америки, а надто — той авторитет, яким користуються в цій країні юристи. Хоча в умовах американської демократії вони становлять привілейовану касту і є аристократами за способом мислення, манерами і смаками (відчують інстинктивну любов до порядку і формальностей, неприязнь до дій мас тощо), але

за інтересами і походженням самі належать до народу, а тому користуються його довірою та обираються на всі більш або менш значні державні посади. Вплив юридичної професії сягає далеко за межі суддівської чи адвокатської діяльності. Як відзначав Токвіль, майже всяке питання, що виникло, рано чи пізно стає юридичним, внаслідок чого всі сторони змушені вдаватися до ідей та мови, характерних для юридичних процедур, а державні діячі, які також, в основному, є юристами, вносять звичаї та навички своєї професії у здійснення суспільних і державних функцій. Мова права, отже, певною мірою стає повсякденною мовою, а юридичне мислення дедалі глибше проникає у свідомість мас. У цьому аспекті важлива роль належить судові присяжних, коли народ або певна його частина піднімається до рівня суддів.

Токвіля відзначало протиставлення рівності і свободи. Він уважав, що в демократичних республіках рівність має більшу соціальну цінність, аніж свобода, оскільки потреба у свободі є життєво важливою для небагатьох, тоді як рівність робить щасливим кожного. Тому, хоча демократичні суспільства і прагнуть до свободи, це прагнення підпорядковане стійкішому і масовому прагненню до рівності, задля якої вони, врешті-решт, ладні відмовитися від свободи. "Вони хочуть рівності зі свободою, але, якщо це їм недоступне, то хочуть її навіть у рабстві. Вони перетерплять злигодні, гноблення, варварство, але не витерплять аристократії", — зазначав Токвіль. Щоправда, рівність породжує індивідуалізм, а це є негативним явищем, бо тягне за собою такі негативні наслідки, як відмова громадян від участі в суспільному житті. Він підкреслював, що люди в демократичних суспільствах "...завжди з великими труднощами відриваються від приватних справ, щоб долучитися до спільних". Це, зрештою, приводить до появи прагнення передати клопіт про загальний інтерес єдиному видимому та постійному його виразникові — державі, яка, з послабленням понять про проміжні влади, незмінно асоціюється у свідомості народу з сильною одноособовою центральною владою. Така одноособова влада, яка стоїть над усіма громадянами, не викликає ні в кого заздрості, оскільки всі стосовно неї перебувають у рівному становищі.

Важливим у поглядах Токвіля є його ставлення до державного устрою або, точніше, до проблеми централізації та децентралізації. У праці "Старий режим і революція" він підкреслював, що централізація є чинником, що паралізує все громадське життя. І тому як у період абсолютизму, так і після революції головною перешкодою для утвердження свободи і демократії була саме централізація, зосередження всіх питань суспільного життя у компетенції центральної влади.

Як прихильник демократії та свободи, Токвіль був переконаний, що вони є цінністю самі по собі. Люди, які вбачають у свободі виключно засіб досягнення матеріальних благ, ніколи не зможуть утримати її надовго. Згідно з Токвілем, прагнення свободи — це властивість аж ніяк не всіх народів, а лише тих, котрі створені для неї, ненавидять, як зло, саму залежність, полюбують у свободі не тільки матеріальні блага, що їх вона їм дає, але бачать у ній самий таке дорогоцінне й необхідне благо, з утратою якого нічим не можна втішитись і володіння яким є найвищою нагородою. Справжня любов до свободи притаманна небагатьом — це властивість людей особливої, великої душі, які знаходять вищу насолоду, за словами Токвіля, у праві говорити, діяти, дихати без утисків, підпорядковуючись виключно Богові та закону.

Ідеї демократизації політичних і правових інститутів держави пропагував у своєму політико-правовому вченні англійський філософ і юрист І. Бентам (1748—1832).

У "Принципах законодавства" та в інших працях мислитель зазначав, що основою та метою суспільного існування людини є особиста користь. І. Бентам визначав соціальну роль та призначення держави й законодавства — створення умов для досягнення користі й щастя кожної людини. Мислитель був переконаний, що нові економічні умови, які склалися в Англії, можуть сприяти реалізації принципу користі, оскільки інтереси приватних власників багато в чому збігаються з інтересами суспільства в цілому. Тому держава повинна бути зацікавленою у збільшенні кількості власників, сприяти зміцненню середнього прошарку суспільства, що дозволить зменшити бідність і збільшити загальну

користь. Окрім цього, досягненню загальнішої користі повинні сприяти, на думку Бентама, вільні ринкові відносини й конкуренція, відсторонення держави від впливу на економіку, ефективна боротьба зі злочинністю.

Важливим аспектом у досягненні суспільного ідеалу І. Бентама є демократизація політичних інститутів держави, забезпечення політичних та особистих прав і свобод людей, що можливо лише в демократичній державі. Інші форми держави — монархія та аристократія не можуть забезпечити реалізації принципу загальної користі. Вони захищають користь та інтереси меншої кількості людей і не гарантують особистої та майнової безпеки населення. Досліджуючи походження держави, І. Бентам відкидав теорію договірної її утворення. Договір — омана, стверджував він, усі держави утворені силою і закріпилися завдяки звичкам людей підкорятися урядові. Він також зазначав, що ніякого права чи прав, у тому числі й природних, що передують державам і урядам, немає.

Позитивним правом, на думку мислителя, є встановлена законом можливість і гарантія дозволених вчинків. Юридичні закони — це воля суверена, особи чи групи людей, що здійснюють верховну політичну владу. Вони забороняють або дозволяють певні дії, покладають на громадян права чи обов'язки.

Правове вчення Джона-Стюарта Мілля (1806— 1873) є наступним етапом розвитку утилітаризму» започаткованого І. Бентамом. Основні його праці — "Про свободу", "Роздуми про представницьке правління", "Основи політичної економії". Мілля писав у "Автобіографії": "Я ніколи не сумнівався у правильності свого висновку, що щастя є пробним каменем усіх життєвих правил, а водночас і метою життя. Але тепер я почав думати, що єдиний засіб досягнути цієї мети — поставити її на другий план, а не робити з неї безпосередньої цілі осмислення. Тільки ті щасливі, гадав я, хто ставить собі завданням у житті якийсь інший предмет, а не особисте щастя, наприклад: щастя інших, добробут людства, а також будь-яку справу, будь-яке дослідження, що його вони здійснюють не як засіб, а як ідеальну ціль". Учений виступив проти виведення всієї моралі з принципу особистої, економічної користі, підкреслюючи значення ідеальних моральних засад. Значну

увагу в концепції Мілля приділено правам людини. Мілля розглядав права людини, по-перше, як сферу вільну від втручання держави, а, по-друге, прагнув максимально звужити коло випадків, коли втручання держави й суспільства у справи індивіда є допустимим. Головний принцип ставлення суспільства й держави до індивіда має полягати в тому, що люди індивідуально чи колективно можуть справедливо втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження, і кожен член цивілізованого суспільства може бути справедливо підданий якомусь примусові лише в тому разі, коли це необхідно для попередження з його боку шкідливих дій відносно інших людей; особисте ж благо самого індивіда — фізичне або моральне — не є достатньою підставою для будь-якого втручання в його дії. Як аспекти індивідуальної свободи вчений вирізняв, зокрема: свободу думки й переконання, виражені зовні; свободу діяти спільно з іншими людьми; свободу вибору і досягнення життєвих цілей та самостійне влаштування власного життя. Усі ці та пов'язані з ними свободи є конче потрібними для розвитку і самореалізації індивіда, і водночас вони є надійною охороною від посягання на автономію індивіда. Мілля писав: "Сфера індивідуальної свободи — це те, що безпосередньо стосується самого індивіда. Не є вільним те суспільство, хоч би якою була його форма правління, де індивід не має свободи думки і слова, свободи жити як хоче, свободи асоціацій". Під кутом зору такого розуміння свободи мислитель відповідно розглядав і питання про обсяг і зміст функцій держави. Він уважав, що загальний принцип діяльності держави полягає в тому, що держава не повинна заважати вільній діяльності індивідів та їхніх асоціацій; навпаки, вона має сприяти їм у цій діяльності, робити все, щоб розвивати в суспільстві дух самостійності та підприємництва. Проте Мілля не обмежував сферу діяльності держави гарантуванням безпеки і правопорядку. Виступаючи за невтручання держави у сферу індивідуального життя особи, він називав і низку винятків, себто ті сфери, що їх держава може й повинна регулювати. Це: захист психічно хворих і дітей; гарантія договорів; державний контроль за діяльністю; регулювання трудових відносин, зокрема робочого часу в усій країні; державна соціальна допомога, поряд із системою приватного благодійництва; державна організація заходів,

вигідних для всього суспільства, якщо це не під силу приватній ініціативі, зокрема організація наукових досліджень. Свобода індивіда, приватної особи є первинною стосовно політичних структур та їхнього функціонування. Це ставить державу в залежність од волі та вміння людей створювати й налагоджувати нормальне людське співжиття. З огляду на це він відкидав ранньоліберальний погляд на державу як на природне зло, від якого більшою чи меншою мірою потерпає суспільство. Мілль писав: "Врешті-решт, держава завжди буває не краща і не гірша, ніж індивіди, які її складають. Державність є такою, яким є суспільство в цілому, і тому насамперед воно відповідає за її стан. Головна умова існування гідної держави — самовдосконалення народу, високі якості людей, членів того суспільства, для якого призначена ця держава. Розглядаючи форми правління, мислитель уважав, що найкращою є представницька демократія.

Краща форма правління така, за якої вищою спостережною владою, яка вирішує справи в останній інстанції, наділено всю сукупність членів суспільства, тобто, за якої кожен громадянин не лише має голос в управлінні країною, а й, в разі потреби, може бути задіяний у реальній участі в ньому та виконувати якусь місцеву чи загальносуспільну функцію", — писав Мілль. При цьому він наголошував: "...кращим урядом для всякого народу буде той, який зможе допомогти народу йти вперед". Саме представницька демократія може усунути, на думку вченого, ті класові суперечності, що були в суспільстві, тільки вона може й повинна мати надкласовий характер. "Коли влада перебуває в руках якогось класу, він свідомо і вмісно приносить інтереси інших класів у жертву своїм інтересам.

Таким чином, розмаїття правових думок у провідних європейських країнах ХІХ ст. свідчило про поглиблення загального інтересу до проблеми права, держави, громадянського суспільства. Юристи і філософи прагнули відшукати відповідь про питання походження права, співвідношення права і закону, сутності права, його міста в діяльності держави. На цьому шляху зустрічаємо багато конструкцій про відповідність права позитивного праву природному, етичну складову права, правовий закон, взаємозв'язок права з конкретно-історичними умовами його появи.

